

ТАҚРИЗИ

муқарризи расмӣ, доктори илмҳои фалсафа Атоулло Мухторович Атоев ба диссертатсияи Зикирзода Ҳобил дар мавзӯи «Озодии инсон дар фалсафаи машшоияи шарқӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои фалсафа аз рӯйи ихтисоси 09.00.03 – Таърихи фалсафа

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсияи Зикирзода Ҳобил дар мавзӯи “Озодии инсон дар фалсафаи машшоияи шарқӣ” мазмунан ва мантиқан ба талаботи шиносномаи ихтисоси 09.00.03 - Таърихи фалсафа (илмҳои фалсафӣ) мувофиқат менамояд.

Аҳамияти мавзӯи таҳқиқот. Дар шароити ҷаҳони муосир ва бо анҷом ёфтани давраи тафаккури постмодернӣ арзишҳои ҳувияти этнофарҳангӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ аҳамияти хоса пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, мушкилоти марбут ба табиати инсон, озодӣ ва ҳуқуқҳои фитрии ӯ, аз ҷумла, бо дарназардошти дигаргуниҳое, ки имрӯз дар тафаккури инсон дар маҷмӯъ ба амал меоянд, нисбат ба ҳарвақта аҳамияти бештар пайдо мекунанд. Таълимоти муосир оид ба озодии инсон ва шахс бо хусусияти умумибашарӣ ва қолабҳои муқарраршудаи озодии фард, тафовути фарҳангҳо, тафаккур, ҷаҳонбинӣ, анъанаҳои миллии ва ҳуқуқиро усулан сарфи назар мекунад. Барои олимони файласуф далели баҳснопазир он аст, ки оид ба озодии инсон меъёри ягонаи зеҳнӣ, ахлоқӣ ва динӣ вучуд надорад. Ба маънои дигар, вазъияте ба вучуд меояд, ки барои дарки фарҳанги муайян бояд ба сарчашмаҳои пайдоиши ин гуна таълимот рӯ овард. Мушаххасан, баррасӣ ва таҳлили имкониятҳои татбиқи қолабҳои озодии инсон бо омӯзиши вижагиҳои он дар фарҳанги халқҳои гуногун ва давраҳои мухталиф, бо бардошти арзишҳои муҳимтарини онҳо ба аҳамияти таҳқиқоти мазкур дар бораи озодии инсон ва шахс далолат мекунад.

Масъалаи озодии шахс пайваста бо масъалаи ҳудуди паҳншавии он иртибот дорад. Ин масъала дар бораи имкони озодии шахс, дар бораи мавҷудияти он дар ҳамаи макону замони ҷомеае ҷой дорад, ки дар он шахсиятҳо на танҳо интиҳоб мешаванд, балки ҳувияти хешро сохта, масъулияти худро дарк мекунанд. Озодӣ масъулиятест, ки барои бар

души хеш гирифтани он на ҳама омодаанд, аз ин рӯ, аксаран гурез аз озодӣ, аз худ, конформизм, парокандагии равонии шахсиятро мушоҳида мекунем. Табиати инсон бо мураккабии континууми фазой ва замони мувофиқат мекунад: арзишҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва қонунҳои муттасили гузашта, ҳозира ва оянда тағйир ёфта, на ҳамчун чараёни ягона, балки ба ҳайси як қатор ҳолатҳои парокандаи нопадид ба миён меоянд. Вазъияте, ки одами муосир дар он қарор дорад, бо меъёрҳои кӯҳнаи рафтору кирдори инсон, ки ба саволи чӣ гуна ҳаёт ба сар бурдан ва чӣ гуна дар ҳамбастагӣ бо ҳамҷинсҳои хеш инсонӣ хуб будан ва муошират карда тавоништан ё натавоништан посух меҷӯяд, иртибот дорад. Имрӯз, инсон бояд маъноӣ нав, арзишҳои нав ва ормонҳои наvero дошта бошад, ки бо азму иродаи озод дар ҳаёти ӯ иртибот дорад. Бо дар назардошти ин вазъият, таҳқиқи озодии инсон басо муҳим аст.

Аҳамияти мавзӯи интиҳобшуда инчунин бо зарурати на танҳо дарки фалсафии ин проблемаҳо, балки инчунин ҳаллу фасли масъалаҳои амалии вобаста ба раванди инкишофи прогрессивии он табдил додани тамоюлотӣ берабту низомии худшиносии воқеияти иҷтимоӣ меафзояд. Давлати озоди демократии ҳуқуқӣ ва ҷомеаи шахрвандиро танҳо дар сурати мухторияти шахсӣ созон додан мумкин аст, ки он на танҳо озодии шахсии инсон, балки ягонагии имкониятҳои дохилию берунии рушди фарҳанг, маънавият ва неқӯаҳволии ӯ бо таъмин намудани ҳуқуқи озодии иқтисодии сиёсии шахрвандҳои онро таъмин месозад. Аз ин рӯ, омӯзиши тамоюлот ва мушкилоти равандҳои ташаккул ва тағйирёбии инсонро бо зарурати ҳифз ва баланд бардоштани сатҳи озодӣ дар ҷомеаи тағйирёбанда вазифаи муҳими илмию амалӣ маҳсуб меёбад.

Дар бораи озодӣ ва тобеияту итоати инсон ҳам мутафаккирони шарқӣ ва ҳам ғарбӣ бисёр навиштаанд. Ин масъала дар Шарқ аз давраҳои қадим дар таълимоти намояндагони мактабҳои фикрӣ, фирқаҳо ва чараёнҳои мутамоил ба ақлгароии фалсафӣ матраҳ гардидааст. Дар замони муосир масъалаи озодии инсон яке аз масъалаҳои бунёдии марбут ба ҳаёти иҷтимоии ӯ мебошад. Дар маҷмӯъ, масъалаи мазкур ба муҳити ҷаҳоншумули имрӯзаи рабт дорад, ки он инсонро ҳарчи бештар барои дарк кардан ва ба даст овардани озодии шахсиаш барои касби хислатҳои мустақилӣ, хирадмандӣ, саъю кӯшишҳо барои беҳбудии ҳаёташ таҳрик медиҳад. Эволютсияи имрӯзаи ихтиёру озодии инсон, ки аз беҳшавии хислатҳо ва истеъдодҳои ӯ далолат мекунад, намунае аз рушди озодии ӯ мебошад. Чун ба таърих нигарем, ба эътиқоди файласуфони машшоияи шарқӣ ин озодии инсон барои

саодати ӯ муҳим ва зарурати буда, дар гуфтор, рафтор ва одатҳои ӯ зоҳир мешавад: инсон масъули саодат ва ё бадбахтии худаш аст. Бо вучуди ин, маҷмуи масоиле ҳаст, ки файласуфони машшой онҳоро бо озодии шахс марбут дониста, ҳаллу фасли онҳоро барои озодии шахс зарур мешуморанд. Муқаррар намудан ва асоснок намудани ин ва масоили дигаре, ки ба озодии инсон ва шахс пайвастагӣ доранд ва муқоисаи онҳо бо таълимоти мутафаккирону файласуфони даврони гузашта ва муосир аҳамияти илмӣ ва амалии ин мавзӯро муайян мекунанд.

Дар замони муосир, ки таърих ва сарнавишти инсон пур аз таҳлукаю изтироб аст, омилҳо ва сабабҳои мухталифе вучуд доранд, ки муҳаққиқонро водор мекунанд, ки гаштаву баргашта ба афкор ва ақоиди мутафаккирони гузашта, аз ҷумла, дар мисоли машшойи шарқӣ, ҳамчун як ҷузъи фарҳанги тоҷикон, рӯ оваранд. Ҳодисаҳои даҳсолаҳои охир, ки бо раванди босуръати сиёсишавии ҷомеа иртибот доранд, аҳамияти озодиро барои инсон ва ҳештаншиносии ӯ ба маротиб боло бардоштааст. Асоснок намудани озодии инсон дар муқаррароти фалсафӣ, қолабҳои идеологӣ ва сиёсии Шарқ, ки ба озодии инсон мутааллиқанд, ба ноустуворӣ ва асосноккунии қолабҳои муосир кӯмак мерасонад. Аз ин ҷо, баррасӣ ва таҳлили афкори намояндагони мактабҳои ақлгарой, алалхусус, машшойи шарқӣ ва саъю кӯшишҳои онҳо дар ҳаллу фасли мушкилоти вобаста ба масъалаи озодии инсон ва шахс ва ҳудудҳои он бағоят муҳим ба назар мерасад.

Бояд зикр намуд, ки муҳаққиқон ва олимони гуногун ҳангоми омӯзиши фалсафаи машшойи шарқӣ таълимот оид ба озодии инсон ва ҳудудҳои онро вобаста ба тафовутҳои маъноӣ ва концептуалии онҳо, инчунин дар ченакҳо ва нуқоти назари мухталифи таълимоти ин файласуфҳо баррасӣ кардаанд. Омӯзиши он, ки ин масъала дар гузашта, дар таҷрибаи гузаштаи ниёкони тоҷикон, ки машшойи шарқӣ аз ҷумлаи онҳоанд, на танҳо дар сатҳи сиёсӣ ва иҷтимоӣ, балки дар сатҳи фалсафӣ дар доираҳои илмии пасошӯравӣ ва билхоса, дар Тоҷикистон то ба ҳол ба таври бояду шояд сурат нагирифтааст ва ягон таҳқиқоти мукамал ва муассире коркард нашудааст, ки бори дигар мубрамияти мавзуи кори диссертатсиониро тасдиқ мекунад.

Дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон тибқи Конститутсияи ҷумҳурӣ ва қонунҳои дигари он шахс ва ҳуқуқу озодиҳои ӯ дар мадди аввал гузошта шудаанд. Риоя намудани онҳо ба ташаккул ёфтани ризоияти шахрвандӣ мусоидат намуда, барои барангехтани низоъҳои қавмӣ ва динӣ-мазҳабӣ

моней мешавад. Вале дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон пайваста рӯ ба инкишоф аст ва ҳадафи бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ дорад, ки шомили яке аз масъалаҳои ҷаҳоншумул, ки асоси бунёди ҷомеаи кушоди шаҳрвандӣ, давлати ҳуқуқбунёд ва дунявӣ мебошад ва он ноғузир дарки фалсафии масъалаи озодии инсон ва ҳудудҳои онро дар доираи арзишҳои фарҳангӣ-таърихӣ (дар мисоли машшоияи шарқӣ) дар шароити куллан тағйирёфтаи иҷтимоӣ-фарҳангии кишвар ба миён меоварад.

Дарачаи навгонии натиҷаҳои дар диссертатсия бадастомада ва нуктаҳои илмие, ки барои ҳимоя пешниҳод мешаванд. Навгонии илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ бо он муайян мегардад, ки масъалаи озодии инсон ва ҳудудҳои он дар таълимоти машшоиёни шарқӣ ҳамчун як таҳқиқоти мукаммал бори аввал дар фазои илмии пасошӯравӣ, аз ҷумла, дар Тоҷикистон, мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Натиҷаҳои асосии кори таҳқиқотии мазкур, ки ҳамчун навгонӣ эътироф шудаанд, нуктаҳои зеро инъикос мекоранд:

- аз нигоҳи илмӣ асоснок гардид, ки дар ташаккулёбии таълимот оид ба озодии инсон ва ҳудудҳои он дар заминаи ақлгарой ва синтези назарияҳои таълимоти мактабҳои фалсафӣю динии гуногун барои машшоиёни шарқӣ, пеш аз ҳама, омилҳои фарҳангӣ ва иҷтимоӣ таъсир расондаанд;

- дар доираи фаҳмиши масъалаҳои ҷабр ва ихтиёр, қазо ва қадар дар таълимоти машшоиёни шарқӣ иртиботи онҳо бо озодии инсон ба таври мукаммал ва муназзам нишон дода шуда, асоснок мегардад, ки инсон дар қору кирдораш озод аст ва қазою қадар ва сарнавишти пешакӣ муайяншудаи ӯ низ имкон медиҳанд, ки ҳаёташро худаш идора кунад;

- таҳлили муқоисавии масъалаи озодии инсон ва ҳудудҳои он дар таълимоти машшоиёни шарқӣ нишон дод, ки ҳарчанд озодии иродаи инсон априори аз иродаи илоҳӣ вобаста аст, аммо инсон аз тариқи ихтиёр ва интихоб озодии иродаашро ба қор бурда метавонад. Ин имконияти зухурёбии озодии ирода дар таълимот оид ба мадинаи фозилаи машшоиёни шарқӣ бо бартарияти он бар тобеият ва итоати инсон таҳлил ва асоснок шудааст;

- таҳлили муқоисавии масъалаи озодӣ ва масъулияти шахс нишон дод, ки фаҳмиши ин таносуб дар байни ақоиди мутафаккирони машшоияи шарқӣ нисбат ба ихтилофу тазодҳо дида, умумияти бештар ба назар мерасад. Муқаррар гардид, ки тобеият ва итоати инсон аз назари машшоиён маъноӣ бардагӣю ғуломии фитрӣ надорад, балки он

тобеиятест, ки онро дар мадинаи фозила мартаба ва мақомҳои одамон тақозо мекунад;

- бори аввал бар пояи таҳлили муқоисавӣ ҳулосае асоснок гардид, ки тибқи он дар муносибат бо ҳокимияти динӣ ва сиёсӣ масъалаи озодии инсон ва шахс, тобеият ва итоати инсон, аз нигоҳи машшоиёни шарқӣ, дар ҳамбастагии адолати иҷтимоӣ бо адолати илоҳӣ муайян мегардад.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда бошанд, ба таври зайл ба низом дароварда шуда, пешниҳод гардидаанд:

1. Яке аз сарчашмаҳои пайдоиш ва ташаккулёбии ғояи озодии инсон дар таълимоти мутафаккирони машшоияи шарқӣ ин ақидаҳои ақлгароёна оид ба ин масъала дар фалсафаи Юнони Қадим, инчунин мактабҳои ақлгароии шарқӣ ва мутафаккирону файласуфони намояндагони алоҳидаи онҳо хизмат намудаанд, ки дар фаҳмиш ва баррасии ин масъала мақоми хоса доштаанд. Аз ҷумла, дар таълимоти як қатор намояндагони тасаввуф як навъ усули руҳонӣ ва маънавии ба даст овардани озодии доимӣ вучуд дорад, ки инсонро аз пайвастан ба табиати воқеии муваққатии худ раҳо намуда, водор месозад, ки табиати аслии худро дарк кунад, ки аз он машшоиёни шарқӣ низ истифода кардаанд. Манбаи дигари ин таълимоти онҳо равияҳои динӣ мебошанд, ки тибқи онҳо озодӣ ба инсон имкон медиҳад, ки шаъну шарафи худро нигоҳ дорад ва барои расидан ба ҳадафҳои баланд омода бошад; инсон на ғуломи иҷтимоӣ, балки ҳамчун банда дар маънии динии он фаҳмида мешавад ва итоат на бо инкори озодӣ, балки ба маънии ибодат ё бештар бо парастии алоқаманд аст. Дар фикр низ озодии инсонро ҳамчун асоси ҳифзи ҳуқуқи инсон мешуморанд. Сарчашмаи ғоявии дигар барои таълимоти машшоиёни шарқӣ оид ба озодии инсон ин ақидаҳои баъзе пайравони мактаби калом мебошад, ки саволеро матраҳ намуда, ки оё нуқтаи назари навро дар робита ба масъалаи сарнавишти аз ҷониби Худо муайяншуда қабул кардан мумкин аст ва ё на ва дар натиҷа, назарияеро дастгирӣ мекарданд, ки одамон мувофиқи иродаи озодашон амал мекунанд.

2. Мактаби фикрии машшоияи шарқӣ ё ҳикмати машшоия бештар ба маънои фалсафа маъруф аст. Намояндагони барҷастаи он Ал-Киндӣ, Абунастри Форобӣ, Ибни Сино ва Насируддини Тӯсӣ дар баррасии концепсияи озодии инсон ва ҳудудҳои он саъй мекарданд, ки дастовардҳои фалсафии Арасту ва инчунин унсурҳои зиёди таълимоти мутафаккирони дигари юнонӣ, хусусан, Птолемей, Эвклид, Афлотун, Пифагор ва навафлотунияро ба таълимоти фалсафии ислом мутобиқ

намоянд. Машшоиёни шарқӣ озодии инсонро на фақат дар вобастагӣ ба масъалаи иродаи инсон ё иродаи Худо, балки дар муайян намудани таносуби дин ва фалсафа, нақши инсон дар ҷомеа ва ғайра низ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор меоданд. Машшоиёни шарқӣ мутмаин буданд, ки камолоти қувваи ақл боиси пайваستшавии ҳастии инсон ба қудрати илоҳӣ мегардад, ки ин озодии шахсӣ ва маънавии ӯро таъмин карда метавонад. Дар ин самт ақлгарой дар кӯшишҳои минбаъдаи инсон барои озодии маънавӣ таъсири зиёд гузоштааст. Мутобиқан, машшоиёни шарқӣ дар таҳлили масоили фалсафӣ-динӣ аз нигоҳи ақлгарой ду шакли он – тафсири зоҳирӣ (экзотерикӣ) ва ботинӣ (эзотерикӣ)-ро ба кор бурдаанд. Ин тафсириҳо барои машшоиёни шарқӣ имконияти озод ва бе муҳолифати шадид бо таълимоти динии уламо муносибат намуданро муҳайё месохт.

3. Масъалаи озодӣ дар заминаи таносуби байни масъалаи ҳастӣ, вучудият, мавҷудият бо моҳияти онтологии инсон аз ду ҷанба баррасӣ мегардад: аввалан, озодӣ дар робита бо моҳияти мавҷудоти дигар ва ҳамчун имконияти одии ҳастии инсон ва сониян, озодӣ дар робита бо имконияти худшиносии инсон дар ҳалқаи ин мавҷудот. Ин саволҳо аз мушкилоти детерминизм ҷудонопазиранд, яъне, саволҳо дар бораи он ки, воқеан тартибҳо, қонуниятҳо ва қонунҳои қатъӣ вучуд доранд ва агар чунин бошад, табиати онҳо чӣ гуна аст? Яке аз онҳо усули ҷавҳарият аст, ки дар он фаъолияти қонуни сабабият фақат ба зухуроти берунаи ҳастӣ – аразҳо хос аст. Онтологияи озодиро машшоиёни шарқӣ, инчунин, дар диалектикаи гузариш аз “зулмат” ба “рӯшноӣ” ва аз “ботил” ба “ҳақиқат” баррасӣ мекунанд. Моҳияти сабаби аввал ва ҳар чизе, ки аз он бармеояд, мавҷуд будан ва зарурат аст. Назарияи машшоии “вучудият” низ ба он нигаронида шудааст, ки масъалаи фалсафии байни сабаб ва озодиро ҳам аз нигоҳи метафизикӣ ва ҳам ақлгарой равшан кунад.

4. Дар таълимоти мутафаккирони машшоии шарқӣ ҳуррия (-т), яъне озодӣ, маънои дахлнопазирии шахс ба амалҳои худсарона ва ғайриқонунии дигарон, ҳокимиятдорон ва инчунин, ҳуқуқи ӯро барои ҳаёту фаъолияти ихтиёрии ӯ дар ҷомеа дар назар дорад. Яке аз омилҳои муҳимтарин барои пайдоиши афкори озодихоҳӣ ва озодипарастӣ дар таълимоти файласуфони машшоиёни шарқӣ ин равиши шаккокият ё шаккгарой (скептитсизм) ва интиқодгарой (крититсизм) мебошад. Дар навбати худ, бояд қайд кард, ки робитаи байни шаккгароии фалсафӣ ва маърифати илмӣ хусусияти сатҳӣ дорад, зеро ки тафаккури илмӣ аслан

шаккокона аст. Он ҳамеша талош мекунад, ки ашъи зоҳирро таҳти шубҳа қарор диҳад ва барои ифшои ҳақиқати пасипардагию ботинии он саъй намояд. Гуфтан мумкин аст, ки шаккгароии шарқӣ як падидаест, ки он табиати дугуна дорад: аз як тараф, тафаккури динӣ-фалсафӣ ва аз ҷониби дигар, тафаккури фалсафӣ-илмӣ, ки манзараи оламро ба таври гуногун тасвир мекунад.

5. Феъле, ки аз рӯйи ирода содир мешавад, як феъли ихтиёрӣ аст, ҳатто агар ин ирода таҳти ҷабри омилҳои берунӣ шакл гирифта бошад. Ба андешаи Форобӣ, амали инсонӣ дар мақсадҳои ӯ “ихтиёри ҷамил ва нофеъ” буда, бар адл устувор аст; Ибни Сино дар иртибот бо масъалаи таносуби қувва ва феъл, инчунин, намуҷҳои фоилию инфилоии қувваро ба ирода рабт медиҳад; Насируддини Тӯсӣ бар ин бовар аст, ки ихтиёрӣ набудани ирода ба афъоли инсон осебе ворид намекунад. Ал-Киндӣ, Форобӣ ва Ибн Сино тасдиқ мекунад, ки воҷиб бо ҳамаи мавҷудот бо воситаи Ақли аввал иртибот дорад. Ҳамаи онҳо ба назария дар бораи ҷабр ва ихтиёри инсон муътақид буданд, ки ба вуқӯъ пайвастании онҳо дар ҷомеа ва муносибатҳои иҷтимоии ӯ бояд барои зиндагии фаъоли инсон мусоидат намояд.

6. Фаҳмиши масъалаи қазою қадар дар андешаи Ибни Сино ба мафҳумҳои “илм”, “ирода”, “феъл ва фоилият”-и илоҳӣ рабт дорад. Ӯ қазоро бо иноят, яъне бо илми илоҳӣ дар бораи низоми беҳтар барои олам тафсир мекунад. Сино илми илоҳиро сарчашмаи зарурат мешуморад, аммо бо матраҳ сохтани масъалаи ихтиёр ва бо баррасии принципҳои динӣ, исботи нубувват, адолат ва ҷабри илоҳиро инкор намекунад. Форобӣ дар муқоиса бо Ибни Сино масъалаи қазо ва қадарро на дар доираи фаҳмиши метафизикии он, балки асосан дар ҷаҳорҷӯбаи мушкilotи иҷтимоӣ ва антропологӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Илова бар ин, қазою қадари инсонии иҷтимоии Форобӣ аксаран на ба қувваҳои фавқуттабӣ, балки ба зоти худ инсон, яъне ба хосиятҳои биологӣ ва дар баъзе ҳолатҳо ба хосиятҳои равонии ӯ вобаста карда мешаванд. Насируддини Тӯсӣ масъалаи қазоро таҳқиқ намуда, муътақид аст, ки инсон ба дониш ва биниши худаи фароғири ҳама чиз - “ба авоҷиби умум муҳит наметавонад шуд” - шуда наметавонад ва ба раъю қиёсаш барои ихтиёр намудани ҳақиқат қодир нест, ки ин беқудратии ӯ ночор ба интиҳоби бадӣ мебарад.

7. Масъалаи озодии ирода бо масъалаи қазою қадар, тақдирӣ илоҳӣ ва детерминизм дар ҷанбаҳои гуногуни он мавриди баррасӣ қарор мегирад. Масалан, Форобӣ муътақид аст, ки ҳар гуна ҷаҳду ҷадал ба

сӯйи он, ки маърифат мегардад, умуман зухурёбии иродаи озод аст ва агар он аз маҳсусот ва ё тахайюлот ихроҷ гардад, дорои номе хоҳад шуд, ки бо озодии ирода умумият дорад, аммо агар аз тахайюл ва ё тафаккур ихроҷ гардад, онро бо истилоҳи умумӣ иродаи озод ном мебаранд, ки он фақат ба инсон хос аст. Ибни Сино иродаи инсонро дар заминаи тафсири таълимот оид ба қувва-феъл пешкаш намуда, таъкид мекунад, ки ҳар гуна феъл аз илм содир мешавад, ки он на бо табъ ва на бо араз, балки бо ирода ҳосил мегардад. Вочиб-ул-вучуд илмашро ба низоми ашъи мумкин-ул-вучуд аз рӯйи тартиби фазилаташон, ки сабаби вучуди он ашъ аз рӯйи низоми мавҷудот ва тартиби фазилатҳо аст, муайян мекунад. Насируддини Тӯсӣ ба масъалаи касби илм таваҷҷуҳ намуда, тасдиқ мекунад, ки ба ҳақде инсон аз қувваи дониш дар ростои ҳаводис ва ашъ истифода мекунад, қувваи ирода ва натиҷаи феъли он зухур ёфтад мегарад. Дар таълимоти Насируддини Тӯсӣ ихтиёр тобеи иродаест, ки аз идроки ақлӣ маншаъ мегарад, бинобар ин, агар фоиле, ки феъли ӯ аз идроки ақлӣ сар мезанад, бояд ба гунае бошад, ки қасди ирода зиёдтар бар зот дошта ва феъли ӯ низ пештар аз ин ирода бошад.

8. Дар таълимоти машшоиён масъалаи озодии ирода дар чорчӯби хусусиятҳои руҳонӣ-равонии инсон, қобилиятҳо ва вазифаҳои нафси ӯ, ки дар он ҷонибҳои бо ҳам мутақобилу мутазодди қувва ғоиланд, баррасӣ мегардад. Принципи ихтиёри озод – интиҳоби яке аз ин ду қувва аст ва ин қувва ирода ва ирода ин ихтиёр аст, яъне он интиҳоби алтернативҳои имконпазир дар интиҳоби афъол ва рафтор мебошад. Аз нуқтаи назари фалсафаи машшоиёни шарқӣ, қудрат ва иродаи озод маънои онро доранд, ки агар инсон бихоҳад, амали муайянеро анҷом медиҳад ва агар нахоҳад, аз он даст мекашад. Ба маънои дигар, инсон дар иҷрои рафтору кирдори худ соҳибихтиёр ва масъул аст: чунин мавқеъ ба одамон имкон дода метавонад, ки интиҳоб дошта бошанд, ё дар баъзе мавридҳо эҳтимолан дар шакли маҳдудтар – хоҳиш дошта ва ё надошта бошанд. Аммо ин масъулият на ба сӯйи тобеияту итоати мутлақи инсон, балки барои ба даст овардани фазилат, шаъну эътибор, ҳақди ақал, дар муносибатҳои иҷтимоӣ мебарад.

9. Мафҳуми адолат дар таълимоти Форобӣ бо назарияҳои ӯ дар бораи сиёсати шахрдорӣ (ас-сиёса ал-маданӣ) иртибот дорад. Барои ӯ адолат пеш аз ҳама тақсими манофеи хуб амалӣ мегардад, ки дар байни сокинони шахр мегузарад ва сипас, дар боби ҳифз намудани ҳар он чизҳое, ки байни онҳо тақсим мешаванд. Дар шахр дараҷаҳо ва мартабаҳои тобеияту итоат лозиманд: онҳо табиатан гуногун буда,

майлҳои табиӣ онҳо аз рӯи камол нобаробаранд. Дар шаҳр шахсе ҳаст, ки ҳоким буда, баъзе ашхос бо дараҷаҳои ба ҳоким наздиканд ва ҳар яки онҳо тамоюл ва одат доранд, ки ба шарофати онҳо амалеро, ки мувофиқи хоҳиши ин ҳоким аст, ба иҷро мерасонанд. Одамон дар қобилиятҳои нобаробаранд ва ин нобаробарӣ бо ҳикмати илоҳӣ созгор аст, зеро агар ҳамаи одамон дар қобилиятҳои баробар мебуданд, ҳатман ҳалок мешуданд. Ҳам дар таълимоти Форобӣ ва ҳам Ибни Синою Насируддини Тӯсӣ масъалаи адолат ба таври кулӣ ба дунболи масъалаи фазилати инсон ва идеалҳои ормонҳои инсон, ки тибқи онҳо ҳома барои рафъ намудани таъбизу зӯроварӣ ва нобаробарӣ талош меварзад, баррасӣ меёбад. Бо дарназардошти ин нуқот, мафҳумҳои “озодӣ” ва “адолат”-ро, ки бо ҳам пайванданд, ин файласуфон дар ду ҷанба баррасӣ менамоянд: аввалан, он ки “озодӣ” ва “адолат” аз ҷониби онҳо ҳамчун арзиши маънавии инсонӣ маънидод мешаванд; сониян, адолат ва озодӣ дар ҳома, ки бештар хусусияти қонунӣ дорад, ба масъалаи афзалият ва бартарии як фард бар дигари он иртибот дорад.

10. Муносибатҳои байни қудрат ва озодӣ дар таълимоти машшоиёни шарқӣ бар асоси фарқиати ду тафсири қудрат, яъне қудрат барои тобеъ кардан ва қудрат барои пешравиӣ инсон ё ҳома баррасӣ мегардад. Дар маҷмӯъ, Ал-Киндӣ, Форобӣ, Ибни Сино ва Насируддини Тӯсӣ муътақиданд, ки инсон бино ба табиати худ ва ниёзҳои шахсиаш ночор ба ҳаёти иҷтимоӣ шарик мешавад; инсон ба зоташ тамоюл ба истиқлол дорад ва аз ин ки озодӣ ва хостаҳои ба василаи дигарон маҳдуд мешавад, зарурати иҷтимоӣ аст; мутафаккирони мазкур будани ҳокимро дар танзими корҳои зикршуда зарур мешуморанд ва ин ҳокимиятро дар ибтидо ҳамчун ҳокимияти илоҳӣ ё аниқтараш, ҳокимияти пайғомбарӣ маънидод менамоянд: барои онҳо ҳам фарқиати табиӣ, ҳам табақавӣ ва ҳам мартабавии байни одамон вуҷуд дорад. Инсон, дар ин ҳол, ба иллати маҳдудияти ақлонию ҷисмониаш на ҳамаи вазифаҳо ва ё шуғлҳоро иҷро карда метавонад. Дар ин ҷо, тобеият ва итоати ходим ба ҳоким дар маънои фармонбардории ғулом ба ғуломдор маънӣ намегирад, балки меъёри рафтору кирдори расмиест, ки дар сатҳи давлатдорӣ он давра қабул шудааст. Озодӣ ва тобеияту итоати сокинон дар шаҳрҳои гуногун мухталифанд, чуноне ки худи шаҳрҳо низ мухталиф мебошанд. Ҳокимият қудрат аст, на тобеъ кардани одамон ва аз ин рӯ, дар шаҳр қоидаҳои бешумори ҳуқуқӣ-иҷтимоӣ ва ахлоқӣ мавҷуданд. Ин шаҳри ормонӣ, яъне як организми сиёсӣ, ки на ба ақидаи аксарият

асос ёфтааст, балки бар асоси тартиботи умумӣ ва ҳамоҳангии кору фаъолияти сокинони он ба нақша гирифта шудааст.

11. Форобӣ, Ибни Сино, Насируддини Тӯсӣ ва машшоиёни дигар таълимот оид ба озодиро матраҳ сохта, дар бораи ҳокимият ва иқтидори идоракунии инсон бар ҷомеа ҳукм меронанд. Дар ин гуна низом ҳуқуқи умумии одамон аз ҷониби ҳукумат дифоъ мегардад ва он ҳуқуқест, ки дар мақулаҳои иқтидор, назму тартиби умумӣ, хидматҳо, суду зиён, ҳукми қонунҳо, амнияти умумӣ, масъулият ва ҳуқуқҳои озодии фардию гурӯҳӣ ҷамъбааст мегардад. Форобӣ фитрӣ ва табиӣ будани ҳуқуқи шахсро таъкид кардааст, ки он бар хилофи ҳуқуқи иҷтимоӣ ва қонунӣ ҳеҷ гуна вобастагӣ ба қавмият, фарҳанг ва суннатҳои халқҳои гуногун надорад. Аммо, ба ақидаи Ибни Сино, на Худо, балки пайғомбар қонунгузори шариат маҳсуб мешавад: қонунгузор барои қабули қонунҳои дахлдор бояд меъёрҳо ва хусусиятҳои аз ҷониби умум қабулгардидаро ба назар гирад; ӯ на танҳо мутафаккир ё ориф, балки шахсияти фаъолест, ки қонуни воқеиро аз рӯйи ягон қолаби муайян ташаккул медиҳад. Насируддини Тӯсӣ низ муътақид аст, ки дар идоракунии табақаҳои ҷомеа ва умуман, ҳокимиятдорӣ, дастурҳои ҳокимон бояд ба қонунгузори нубувват, ки барои ҷомеаи одил муҳим аст, таъия намоянд; низомии дурусти ҷомеа, мавҷуд будани ҳокими доимиеро тақозо мекунад, ки ба ӯ татбиқ намудани қонун мувофиқи ниёзҳои ҳар даври замон ва дар доираи шариат вогузор шудааст. Тӯсӣ таҳти номус (қонун)-и илоҳӣ қонунеро тафсир медиҳад, ки аз иродаи илоҳӣ илҳом гирифтааст ва тағйири ин қонун имкон надорад, қонуни иҷтимоӣ бошад, барои роҳбарии шахр ва барқарор намудани тартибу низом дар он зарур буда, дар ҷомеа ҳамеша ягон «танзимкунандаи қонун» бояд вуҷуд дошта бошад.

Асоснокӣ ва эътимоднокии хулосаҳо ва тавсияҳои дар диссертатсия зикршуда. Асосҳои назариявии диссертатсияро идеяҳои дар осори мутафаккирон юнонию шарқӣ баёншуда, ки дар онҳо масъалаи озодии инсон баррасӣ шудааст, назарияҳои мутафаккирони марҳилаҳои баъдӣ оид ба мавзуи мазкур, инчунин таҳқиқоти олимони муосири соҳаҳои фалсафа, психология, ахлоқ ва диншиносӣ, ки ба мавзӯи иртиботдоранд, ташкил медиҳанд. Асоси методологии таҳқиқоти мазкурро методҳои умумиилмӣ фалсафӣ ва илмӣ ташкил медиҳанд. Хусусан, дар раванди таҳқиқи мавзӯи метод ва принципҳои таърихӣ, байнифаннӣ, таҳлили маҷмуии концепсияҳои фалсафӣ, инчунин усулҳои махсуси таҳқиқотии муқоисавӣ-таърихӣ, таърихӣ-мантиқӣ ба кор мераванд. Бар замми ин,

зимни омӯзиш ва таҳлили матнҳои классикӣ диссертант методҳои герменевтикӣ ва принсипи айният (объективият)-ро, ки барои омӯзиши амиқи матнҳо мусоидат мекунад, истифода мебарад. Эътимоднокии натиҷаҳои илмии бадастомада бо заминаи омӯзиши ҳамаҷонибаи шумораи зиёди сарчашмаҳо ва таҳқиқоти илмӣ оид ба мавзӯ, истифода аз методҳои умумимантиқӣ, махсус ва бо овардани далелҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва боварибахш муайян мегардад.

Аҳамияти илмӣ, амалӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии натиҷаҳои диссертатсия бо нишон додани тавсияҳо оид ба истифодаи онҳо. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар раванди таҳлили илмии умуминазариявии фалсафа ва таърихи фалсафа ба кор рафта метавонанд. Масъалаҳои фалсафӣ ва илмие, ки дар диссертатсия пешниҳод шудаанд, нуқтаҳои назари мубоҳисавиро оид ба паҳлуҳои гуногуни масъалаи озодии инсон ва ҳудудҳои он ба миён оварда, дар таҳқиқоти минбаъда аз онҳо истифода бурдан мумкин аст. Хулосаҳои, ки аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқи мавзӯи диссертатсия ҳосил шудаанд, барои вусъат бахшидани омӯзиши масъалаи озодии инсон ва шахс ҳамчун самти афзалиятноки фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ, антропологӣ-иҷтимоӣ мусоидат намуда, дар таҳияи ҳуҷҷатҳои қонунгузорӣ ва танзими ҳуқуқи инсон аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва созмонҳои дигар истифода шуда метавонанд. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонанд дар раванди таълими фанҳои таърихи фалсафа, диншиносӣ, фалсафаи иҷтимоӣ, антропология, ахлоқ, фарҳангшиносӣ ва ғайра мавриди истифода қарор гиранд.

Ҳамзамон, тавсияҳои диссертант дар мавриди он, ки равиши ақлгароии машшоиёни шарқӣ бояд аз ҷониби муҳаққиқони соҳаи таърихи фалсафа ва илмҳои дигари фалсафии Тоҷикистон ҳангоми таълифи асарҳои илмӣ ва илмӣ-оммавӣ тарғибу ташвиқ карда шавад; ба баррасии масъалаи ҷабр, қазову қадар аз ҷанбаи ақлонӣ тавачҷуҳ дода шавад; масъулияти ахлоқӣ ба озодии инсон, ихтиёрӣ даст кашидани одамон аз озодии мутлақӣ худ, ки машшоияи шарқӣ роҳи камол ва ба саодат расидан меҳисобанд барои тарбияи ахлоқии кулли аъзои ҷомеаи муосири тоҷик метавонад ҳам аҳамияти илмӣ ва ҳам амалӣ касб кунад; риоя кардани меъёрҳои муайяни ҷомеа, ки аз ҷониби машшоиёни шарқӣ муқаррар гардидаанд барои коркарди консепсия ва барномаҳои зиёди давлатию ҷамъиятӣ дар самти бунёди ҷомеаи адолатпарвар, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҳадафи олии қарор дода шудааст, ба манфиат мебошад ва дар ҷомеаи илмӣ имрӯза ба таҳлили муқоисавии таълимоти машшоияи шарқӣ оид ба озодии инсон ва

худудҳои он бо таълимоти ҳамсони мактабу равияҳои дигари ҷӣ шарқӣ ва ҷӣ ғарбӣ таваҷҷуҳ додани муҳаққиқон ҳам аҳамияти назариявӣ ва ҳам амалиро доро мебошанд.

Наشري натиҷаҳои диссертатсия дар маҷаллаҳои тақризшавандаи илмӣ. Натиҷаҳои таҳқиқот дар 16 маҷаллаҳои илмии муҳаққиқ, ки дар маҷаллаҳои илмии эътирофкардаи КОА - и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр гаштаанд, 9 маҷола, ки дар нашрияҳои дигар ба чоп расидаанд ва монографияи диссертант, инъикос ёфтаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба талаботи муқаррарнамудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Диссертатсияи Зикирзода Ҳобил дар мавзӯи «Озодии инсон дар фалсафаи машшоияи шарқӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои фалсафа аз рӯйи ихтисоси 09.00.03 – Таърихи фалсафа таҳқиқоти мустақилона баанҷомрасида ба ҳисоб рафта, ба талаботи муқаррарнамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгӯ мебошад.

Дар муқаддима мубрамияти мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ асоснок гардида, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот муайян шуданд, инчунин асосҳои методологии таҳқиқот, навгонии илмӣ, нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшуда, натиҷаҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот, дараҷаи татбиқи таҳқиқот нишон дода шуданд.

Дар боби якум - “Асосҳои назариявӣ-методологии масъалаи озодии инсон дар фалсафаи машшоияи шарқӣ” - диссертант бевосита ба тавсифи таърифи мафҳуми озодии инсон, муайян кардани принципҳо, методҳои фалсафии таҳқиқот, омилҳои иҷтимоию фарҳангӣ, сарчашмаҳои ғоявии пайдоиш ва ташаккулёбии масъалаи озодии инсон дар таълимоти фалсафӣ-диниӣ Шарқи мусулмонӣ ва ақлгарой ҳамчун методи асосии баррасии масъалаҳои фалсафӣ дар таълимоти машшоияи шарқӣ таваҷҷуҳи хосса медиҳад. (С.21-102)

Муаллиф, дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои муътамад ва таҳлили ақидаи машшоӣни шарқӣ илман асоснок мекунад, ки “Озодӣ, дар маҷмӯъ, аз нигоҳи фалсафаи муосир, ҳамчун вазъи субъект фаҳмида мешавад, ки худ сабаби амалҳои худ буда, аз ягон омили берунӣ вобаста нест. Озодӣ, инчунин, ҳамчун қобилияти инсон барои амал кардан дар роҳи расидан ба ҳадафҳо ва ҳимояи манфиатҳои худ бо таъба ба зарурати воқеӣ мебошад”. (С.22)

Хулосаи муаллиф дар анҷоми боби мазкур, ки фалсафаи машшоӣ дар таърихи тулонӣ ташаккул ёфта, аз бисёр ҷиҳатҳо бо иқтибосҳо ва

муқоисаи мактабҳои гуногуни фалсафӣ, аз ақоиди мутафаккирони юнонӣ сар карда, то ба афкори мактабҳои фикрии ақлгарои шарқӣ - калом, муътазила, тасаввуф ва исмоилия тақвият гирифтааст; фалсафаи машшоияи шарқӣ нисбатан хусусияти дунявӣ ва ақлонӣ дошта, ҳадди ақал дар шакли назариявии хеш танҳо ба усулҳои фалсафии касб намудани донишҳои ҳақиқӣ дар бораи олам, инсон ва ҷомеа бидуни эътиқодоти априорӣ ва ё боварии ғайриинтиқодӣ ба ваҳйи илоҳиётшиносӣ таъя мекунад ва ғайра асоси илмӣ доранд. (С.102)

Дар боби дуоми таҳқиқот – **“Ҷанбаҳои онтологии масъалаи озодии инсон дар фалсафаи машшоияи шарқӣ”** – муаллиф ба таври муфассал масъалаҳои озодии инсон дар доираи баҳсҳои умумионтологӣ, ҷабр ва ихтиёр ҳамчун омилҳои муайянкунандаи моҳияти озодии инсон, қазою қадар ва таносуби онҳо бо озодии инсон ва озодии ирода ва тазоди онҳо бо ҷабр ва қазову қадар таҳлилу баррасӣ мекунад. (С.103-210)

Хулосаи диссертант дар мавриди он ки озодӣ дар доираи баҳсҳои онтологии мутафаккирони Шарқ ҳамчун як падидаи мусбати априорӣ ба назар мерасад ва ба махлуқот, хусусан, ба инсон имкон медиҳад, ки ҳамчун як ҳастӣ ба ин ё он шакл дар олами ҷисмонӣ аз таҷрибаи муносибатҳои сабабӣ гузарад (С.131); мубоҳисаҳои, ки дар бораи мафҳуми ҷабр ва ихтиёр дар осори машшоиён мушоҳида мешаванд, сирф хусусияти ақлонӣ дошта, ҳам дар ҷанбаи метафизикӣ ва ҳам равшаншиносии иҷтимоии ҳаёти инсон муайян мегарданд; масъалаи ҷабр ва ихтиёр дар иртибот бо таносуби ҷабр ё ихтиёри илоҳӣ бо иродаи инсон баррасӣ мешавад; амалҳои инсон бояд озод ва хусусияти детерминистӣ дошта бошанд ва ақли инсон барояш нишон диҳад, ки дар байни ин ду мафҳум – сабаб ва натиҷа ягон зиддияте вуҷуд надорад ва таълимот оид ба ҷабр ва ихтиёр, асосан, ба қонунҳои умумии рушди олам ва инсон муқобил намебарояд (С.157) ва ғайра дар асоси таҳлилу муқоисаи андешаҳои машшоиён бароварда шудааст.

Боби сеюми диссертатсия – **“Озодии шахс ҳамчун падидаи иҷтимоӣ дар таълимоти машшоияи шарқӣ”** – ном дошта, мавзӯҳои таҳлил ва баррасишавандаи онро масоили озодӣ ва масъулияти ахлоқии шахс, адолат ҳамчун заминаи асосии озодии инсон, озодии шахс дар муносибат бо ҳокимияти сиёсӣ-иҷтимоӣ ва таълимоти машшоиёни шарқӣ оид ба озодии инсон дар доираи меъёрҳои ҳуқуқӣ-иҷтимоӣ ташкил медиҳанд, ки дар ҳар як зербоб хулосаҳои муаллиф ба таври мушаххас нишон дода шудаанд. (С.211-314)

Дар хулосаи диссертатсия натиҷаҳои бадастоварда дар даҳ банд ба таври мушаххас ва дақиқ нишон дода шудаанд.

Дар баробари бартариятҳо дар диссертатсия камбудихо ва баъзе нуқтаҳои баҳсталаб ба назар мерасанд. Аз ҷумла:

1. Ду параграфи боби дуюм, ки мутаносибан “Қазо ва қадар ва таносуби онҳо бо озодии инсон” ва “Озодии ирода ва тазоди он бо ҷабр ва қазову қадар” номгузорӣ шудаанд, ҳадди ақал аз рӯи мазмунашон яқсонанд ва онҳоро дар як параграф муттаҳид кардан мумкин буд.

2. Дар диссертатсия таҳлили масъалаҳои мавриди баҳси он дар таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷик камтар ба назар мерасанд.

3. Дар матни диссертатсия ҳаҷмиҳои техникӣ ва имлоӣ ба назар мерасанд.

Дар маҷмӯъ, камбудӣ ва эродҳои ҷойдошта мазмун ва сифати диссертатсияро коҳиш намедиханд ва хусусияти тавсиявӣ доранд. Автореферат ба таври мукамал мазмуни асосии диссертатсияро инъикос медорад. Таълифоти муаллиф фарогири паҳлуҳои гуногуни кори таҳқиқотӣ мебошанд.

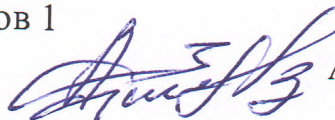
Бо назардошти ин гуфтаҳо чунин меҳисобем, ки диссертатсияи Зикирзода Ҳобил дар мавзӯи «Озодии инсон дар фалсафаи машшоияи шарқӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои фалсафа аз рӯи ихтисоси 09.00.03 – Таърихи фалсафа ба талаботи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгӯ буда, муаллифи он Зикирзода Ҳобил барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои фалсафа аз рӯи ихтисоси 09.00.03 – Таърихи фалсафа, арзанда мебошад.

Муқарризи расмӣ:

Доктори илмҳои фалсафа, профессори
кафедраи умумидонишгоҳии
фалсафаи МДТ “ДДХ ба номи
академик Б.Ғафуров”

ш. Хуҷанд, хиёбони Мавлонбеков 1

Телефони мобилӣ: 92-773-21-23

 Атоев А. М.

Имзои доктори илмҳои фалсафа,
профессор Атоев А.М.-ро тасдиқ менамоям
Сардори Шӯъбаи кадрҳо ва корҳои махсуси
МДТ “ДДХ ба номи академи Б.Ғафуров”

Наврӯзов Э.М.

04.06.2024